

Berend T. Iván–Csató Tamás: One-and-a-Half Centuries of Semi-Successful Modernization (1848–1989)

Atlantic Studies on Society in Change sorozat, 102. sz., Social Science Monographs, Boulder, Colorado és Atlantic Research and Publications, Inc., Highland Lakes, New Jersey,* 406 oldal, kötve

A 2002 decemberében az MTA Képes Termében Mádl Ferenc köztársasági és Vizi E. Szilveszter akadémiai elnök jelenlétében Magyarországon is megalakult Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítványt 1977-ben hozta létre az akkor az Egyesült Államokban élő Király Béla vezérezredes, a New York-i egyetem ma már 90 esztendő és így nyugalomba vonult tanára. A kiadó több mint százhusz kötetet jelentetett meg a közép-európai társadalmi, történelmi és gazdasági átalakulás témakörében. E szép kiadású, keményfedelű köteteket saját sorozatában terjeszti a világ egyik vezető kiadója, a Columbia University Press. Éppen ezért különös örömmel tölthet el mindnyájunkat, hogy e rangos sorozatban három kötet is foglalkozik a magyar gazdaság 1848-at követő átalakulásával. Az első a jelen ismertetés tárgyát képező könyv, a második Kornai János (2000) írása a gulyás-kommunizmus örökségéről, végül a harmadik a GKI Gazdaságkutató Rt. A kapitalizmus alapjainak lerakása (Budapest, 1998) című kötetére épülő, azt kiegészítő és önálló elemzésekkel gazdagító átmenetani elemzése Csáki György és Karsai Gábor (2001) tollából látott napvilágot. E triász révén a világ minden részében alapos és pártatlan tudományos elemzésből ismerheti meg az érdeklődő szakközönség a magyar gazdaság helyzetét és fejlődési dilemmáit.

A jelen kötetet Berend T. Iván és Csató Tamás jegyzi. Berend, aki a hetvenes évtizedben a közgazdasági egyetem rektora és 1986–1990 között az MTA elnöke volt, a rendszerváltozás óta az Egyesült Államokban él, és a kaliforniai UCLA Orosz és Európai Tanulmányok Intézetének igazgatója. 1995–2000 között (vagyis hivatali és politikai szerepvállalását követően) a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság elnökévé is megválasztották, miközben hazájában politikai alapon sokan megpróbálták kétségbe vonni a tucatnyi angol nyelvű kötetet publikáló gazdaságtörténész szakmai teljesítményét. Csató Tamás, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem méltán nagyhírű gazdaságtörténeti tanszékének emeritus professzora, a magyar gazdaságtörténet nem kevésbé elismert szaktekintélye. A szerzőpáros a magyar gazdaság rendszerváltozást megelőző másfél évtizedéről tömör, de a kívülállók és a hazai olvasók számára egyaránt jól hozzáférhető, alaposan alátámasztott és objektív áttekintést nyújt. Megközelítésükből hiányzik a rendszerváltás utáni történeti irodalom jó részét jellemző aktualizálás és érzelmi-ideológiai átértékelésre való törekvés, valamint a versenytársak szellemi teljesítményeinek már-már a kötelező semmibevétele. Leírásuk adatokban bővelkedik, és az érdeklődő olvasó a gazdag forrásjegyzékből utána nézhet az egyes megállapítások/adatok forrásának, valamint a versengő nézetek eredeti megjelenési helyének.

Berend és Csató 1848-at veszi kiindulópontnak, mert a forradalom ekkor számolta föl a hűbériség maradványait, megnyitva ezzel az utat a kapitalista modernizáció előtt. A piacgazdaság és a polgárosulás iránti törekvések időnként szembekerültek a független magyar állam helyreállítását célzó politikai és nemzeti célokkal, máskor viszont – mint a kiegyezést követő jó fél évszázad alatt – erősítették egymást.

* Terjeszti: Columbia University Press, New York, ISBN 0-88033-482-7.

Az első fejezetben (5–137. o.) a szerzők a 19. század második felének viharos föllendülését dokumentálják, mind ágazati, mind keresztmetszeti elemzés révén. A fellendülést az Osztrák–Magyar Monarchia nagy és részben védett piaca alapozta meg, no meg a korszak egészét uraló liberális gazdaság- és bevándorláspolitikai, ami egész 1914-ig meghatározó maradt. A magyar gazdaság növekedése ebben az időszakban meghaladta az európai átlagot, vagyis – néhány más időszaktól eltérően – meghirdetett stratégia híján is a valóságban fölzárkózásra került sor. Ugyanakkor az is tény, hogy még 1910-ben is a mezőgazdaság a foglalkoztatás 60 százalékára rúgott,¹ miközben a középosztály – az elszaporítására irányuló kormányzati törekvések híján is – megduplázódott ugyanezen idő alatt. A valódi világvárossá vált – 1896-ban világiállítást Párizshoz hasonló módon sikerrel rendező – Budapest szédítő fejlődése azonban éles ellentétben állt a számos agrárterületet és az ott élő népesség életviszonyait jellemző stagnálással és tömeges szegénységével.

A második fejezet (141–249. o.) a két háború közti és a második világháború alatti időszak gazdasági és társadalmi fejleményeit tekinti át. 1920-ra Magyarország ugyan visszanyerte teljes állami függetlenségét, viszont elvesztette területének és lakosságának kétharmadát. Mi több, a békerendezésben túlsúlyra jutott – és a wilsoni elveket mellőző – katona- és közlekedéspolitikai megfontolások hatására Magyarország megcsonkított és funkcióját veszített maradvány-infrastruktúrával, alapanyag-ellátásától és/vagy természetes piacaitól állam- és vámhatárokkal elszakított gazdasággal maradt. Ráadásul az új határok közt élő „öröklött” 7,6 milliós lakossághoz egymillió főt is meghaladó, az elcsatolt területekről áttelepült menekültáradat is adódott, akik letelepítése, munkához és ellátáshoz juttatása évtizedes gazdasági kihívás maradt.

A Monarchia valamennyi utódállamában uralkodó irányzattá vált – ekkor még inkább csak a gazdasági gyakorlatban, utóbb, a harmincas évek során az elméletben is – a gazdasági nacionalizmus. Ez pedig a dezintegrálódás amúgy sem csekély gazdasági következményeit csak súlyosbította, hisz a szomszédállamokkal szembeni protekcionizmus, a vámfalak föllállítása, a még oly drágán termelő hazai termelő minden áron való – költséges – védelme már a gazdasági világválságot megelőzően normává vált.

Mivel a kormányzati törekvéseket minden ízében és minden síkon a területi revízió törekvése határozta meg, erre pedig a húszas évek szövetségese, Olaszország semmi reális esélyt sem kínált, a magyar politika s nyomában az egyre inkább államvezéreltté vált gazdaság Németországra orientálódott, s attól egyoldalú függőségbe került már a harmincas évtized végére. Ezzel együtt is a korszak átlagos 0,7 százalék évi GDP bővülése pontosan megfelelt a korabeli európai átlagnak. Az ipar GDP-n belüli részaránya már 1938-ra elérte a 36 százalékos értéket, ami ebben az időszakban Ausztria, Dánia és Norvégia értékének felet meg (239. o.).

A harmincas évek végére Klebersberg és Hóman oktatási reformjainak beérésével a középiskolai képzés közel teljes körűvé vált, az egész érintett korosztályt átfogva. A háborúval is összefüggésben erősödő iparosítás hatására 1943 végére a magyar gazdaság ipari-agrár jellegűvé vált: az ipar részesedése a GDP-ből 43, a mezőgazdaságé 28 százalék volt (*Pető–Szakács* [1985] 12. o.) Igaz, ezt a tényt a szocialista modernizációs és iparosítási kísérlettel szemben legalábbis megértő Berend–Csató-szerzőpáros nem említi. Pedig aligha közömbös – épp a következő, szocialista időszak egészének önértelmezését ismerve – annak leszögezése, hogy Magyarországon a háborút közvetlen követő időszakban (a helyreállítással járó természetes korszerűsítésen túl) nem volt sem olyan fokú elmaradottság, sem olyasfajta agrártúlsúly, ami a szovjet vagy a délkelet-európai államo-

¹ Emlékezhetünk arra, ahogy a polgári kormány szakminisztere kilencven évvel később rendre 80 százalékra tette – talán becsülte – ezt az értéket.

kéhoz hasonlóan a gyorsított/erőltetett iparosítást, különösen annak nehézipar- (magyarul hadiipar-) központú változatát bármely értelemben indokolttá, netán sürgetővé tehetette volna a magyar nemzeti érdekek és a világgazdasági térnyerés szempontjából.

A harmadik fejezetben (253–384. o.) az 1945–1989 közötti időszakot a Berend–Csató-szerzőpáros az általuk államszocialista modernizációs kísérletre keresztelt fölfogás jegyében tárgyalja. Alapos és részletes elemzés mutatja be a szovjet modell magyarországi meggyökereztetésének körülményeit és fordulatait, az államosításoktól a piacellenes stabilizáción át a parancsgazdaság és a kolhozrendszer „klasszikus” formáinak alkalmazási kísérleteiig. Részletesen tárgyalja a Nagy Imre első miniszterelnökségével társuló gazdaságpolitikai fordulatot, majd a forradalomba vezető visszarendezési kísérletet.

A Kádár-korszakot a gyors iparosítás és az elmaradott technológia kettősének szempontrendszere szerint tárgyalják a szerzők, az 1956–1988 közötti szakaszt több alszakaszra bontva. Igen kritikuskak a korszak egészét átható államközpontú, befelé forduló, önkényes politikai célkijelölésekre épülő gyakorlatával szemben. Ekképpen a korszak lényegi vonásait, nem pedig pusztán a „végrehajtás tökéletlenségét” kárhoztatják az ebben az időszakban már markánssá váló nemzetközi lemaradás és a világgazdasági és technológiai tévesztés folyamataiért.

Miközben a gazdasági folyamatok leírásában a bírálat adja az alaphangot, a szerzőpáros visszamenőleg is egyértelmű értéként tekinti a gulyáskommunizmus apró szabadságait, a mezőgazdaságban, a szellemi életben, a fogyasztásban és a magánélet – külföldi utazásokat sem kizáró – széles sávjában egyaránt. Hasonlóképpen modernizációs áttörésként értékeli az egészségügy, az oktatás, valamint a nyugdíjrendszer terén történeteket (főképpen az utóbbinak a hetvenes évtized során a parasztságra történt kiterjesztését). Ugyanakkor kissé háttérbe szorul, hogy a felsorolt területeken inkább csak a hozzáférés korábbi korlátainak leépítése történt, míg az egyes területek önmagukban mért teljesítménymutatói és minősége mind önmagukhoz, mind a korabeli nemzetközi szinthez képest aligha javultak. Ennek ellenére a három területen történtek a szerzőpáros szerint tartósan átalakították a magyar társadalmat, megszüntették a korábbi elitista, arisztokratikus és így szélsőségesen egyenlőtlen vonásait. E tekintetben az 1945–1990 közötti időszak gyakorlata a nyugat-európai társadalmakban végbementekhez közelített.

A befejező lapokon (372–374. o.) a szerzők a szocialista modernizációs kísérlet összeomlását végső fokon és döntően az utolsó szakaszban elkövetett gazdaságpolitikai hibákra vezetik vissza. Megítélésük szerint a gazdaságban a végzetes hiba az volt, hogy az adósság és a növekedés kedvezőtlené vált kölcsönviszonyát még a nolcvanas évtized végén is konjunkturális jellegűnek – és így az államadósság növelésével áthidalhatónak – vélték. Valójában szerkezeti gondokat jelzett a fizetési mérleg visszatérő hiánya, amit külföldi hitelek fölvételével csak elfődni, nem orvosolni lehetett. Ez a megállapítás aligha vitatható, mégis – különösen egy 2001-ben megjelentetett könyvben – aligha indokolt megállni e részgazdaság hangoztatásánál. Ezzel ugyanis zárójelbe teszik azt a kiterjedt rendszerváltozási irodalmat, ami sokrétűen bemutatta a szovjet birodalom összeomlásának mélyebb történelmi és gazdasági okait, valamint szükségszerűségét is. Márpedig Magyarországon sem a demokratikus pártok döntötték meg a rendszert, nem is a lelépő nomenklatúra robbantott ki forradalmat, hanem az összeomló birodalom részeként dőlt le a magyar dominó – még ha a résztvevők számára ez kellemetlen tény marad is.

Berend T. Iván és Csató Tamás kötete külön is dicsérendő a nagyszámú elsődleges forrás fölhasználásáért. Ez levéltári anyagokat, nehezen hozzáférhető és szembenálló forrásmunkákat, külföldi és hazai szerzők kiadatlan műveit, statisztikákat és sajtóinformációkat egyaránt jelent. A kiadó dicséretet érdemel azért, hogy e gazdag forrásanyagot emészthető formában, a fejezetek végén közli, majd kézikönyvhöz illő módon válogatott bibliográfiát is közöl. Mivel a szerzők a magyar gazdaság fejleményeit mindig a világ-

gazdaság egészébe ágyazzák, az egyes korszakok/kérdések Magyarországon örökösen vitatott értékeléséhez objektív támpontot kap az olvasó. Magam külön is értékelem azt, hogy a szerzők híek maradtak korábban közreadott nézeteikhez egy olyan szellemi közegeben, ahol az álláspontokat a fehérenműhöz hasonló könnyedséggel és gyakorisággal változtathatják és változtatják is a közszereplők, minden látható erkölcsi, szakmai vagy személyes következmény nélkül.

Ugyanakkor semmi sem teszi elfogadhatóvá azt a gyakorlatot, amiben az elmúlt évtizedben megjelent műveken egyszerűen átnéznek, ahelyett hogy vitatnák az eltérő eredményeket. Nem pusztán az állítások szintjén tudható, hogy a „szocialista modernizációs kísérlet”, ha már a gyarmatbirodalmat így nevezzük, nemcsak egy országban bukott meg, s ahol meg fő vonásai fönmaradtak, a visszaesés mélyebb, tartósabb és kilátástalanabb, mint Közép-Európa 1989–1993 közti transzformációs visszaesése volt (Aslund [2001]). Ezen országok jó részének egyáltalán nem is volt adóssága, vagy azért, mert – mint Románia Ceaurescu alatt – visszafizette, vagy azért, mert – mint Lukasenko Fehéroroszországa vagy éppen Horvátország – a szövetségi adósságból semmit sem vettek magukra, vagy mert mindig konzervatív pénzpolitikát folytatott, mint a mindenkori Csehszlovákia. Így a magyar eseményeknél sem indokolt a korabeli belső elemzések szintjén megállni.

Szociológiai módszerekkel is dolgozó elemzők kimutatták, hogy ez a kísérlet általában, és Magyarországon különösen zsákutcás, mi több önfelszámoló vonásokkal bírt, ami lényegéből, nem pedig az alkalmazott részpolitikákból fakadt (Csanádi [1995]). Ha ez csak részben igaz, akkor weberi tartalommal aligha beszélhetünk modernizációról, hisz annak a mindenkori legfejlettebbekhez történő alkalmazkodás képessége a lényegi vonása – ez pedig nem esetleges okok miatt hiányzott, a szerzők szerint sem.

Végül nem sokan kételkednek a szakmai elemzések ismeretében abban sem, hogy a „jólét – szocialista módon” fönntarthatatlan volt és maradt. A koraszülött jóléti állam (Kornai [1992]) természetesen finanszírozhatatlannak és fönntarthatatlannak bizonyult, mind a nyugdíj- és egészségbiztosítás, mind a foglalkoztatás, mind a foglalkoztatás és közigazgatás területén (Nelson–Tilly–Walker [1999]). Ha ez a – nem kizárólag a hivatkozott reprezentatív elemzésből tudható – fölismerés igaz, akkor módszertanilag enyhén szólva kérdéses, hogy indokolt-e nosztalgikusan aranykorként láttatni azt az időszakot, amikor a népszerű, ámde fönntarthatatlannak bizonyult intézkedéseket bevezették.

A fölsorolt ellenvetések természetesen nem kisebbítik a legújabb magyar gazdaságtörténeti összefoglaló szerzőinek érdemét. A könyv összefogott, érvelése meggyőző, a tények és adatok bemutatása széles körű és kiegyensúlyozott, az összképet pedig nem a szerzők vérmérséklete, hanem az összeurópai kontextus határozza meg. Éppen ezért nem is kétséges, hogy mind kézikönyvként, mind pedig angol nyelvű tárgyak oktatásakor tananyagként az 1848 utáni magyar modernizáció egyik legjobb összegzését olvashatjuk. Mivel pedig az ARP Közalapítvány – egész sorozatával – 2002. decemberi akadémiai rendezvényén ezt a kötetet is átadta minden nagy magyar tudományegyetem könyvtárának, így ezt a jelentős írásművet jó szívvel ajánlhatom a téma iránt érdeklődők figyelmébe.

Hivatkozások

- ASLUND, A. [2001]: Building Capitalism. Cambridge University Press. Cambridge–New York.
CSANÁDI MÁRIA [1995]: Honnan tovább? T-Twins, Budapest.
KORNAI JÁNOS [2000]: Paying the Bill for Goulash–Communism. Social Science Monographs, Atlantic Studies on Society in Change, 103. sz. Boulder–Atlantic Research and Publications–Columbia University Press, Colorado–Highland Lakes–New Jersey–New York.

- CSÁKI GYÖRGY–KARSAI GÁBOR [2001]: Hungary: from Transition to Integration. Social Science Monographs, Atlantic Studies on Society in Change, 104. sz. Boulder–Atlantic Research and Publications–Columbia University Press, Colorado–Highland Lakes–New Jersey–New York.
- NELSON, J.–TILLY, CH.–WALKER, L. (szerk.) [1999]: Transforming Post-Communist Political Economies. The National Academy of Sciences, Washington, D.C.
- PETŐ IVÁN–SZAKÁCS SÁNDOR [1985]: A hazai gazdaság fejlődésének négy évtizede (1945–1985). I. kötet. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Csaba László

Csaba László az MTA doktora, a CEU, a Debreceni Egyetem, valamint a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem egyetemi tanára.

Kedves Olvasó!

125 magyar kutató hatásának az idézettség, a publikációs tevékenység és köszönetnyilvánítások számával mért sorrendjét találhatja meg a <http://www.wargo.hu/ujdonsag/index.html> weboldalon.